

Do pakla i natrag: Europa 1914.–1949.

Ian Kershaw

Fraktura, Zaprešić, 2017., 584 str.

ISBN: 9789532668698

„Dvadeseto stoljeće u Europi bilo je stoljeće ratova. Dva svjetska rata, nakon kojih je uslijedilo četrdeset godina Hladnog rata – koji je bio izravna posljedica Drugog svjetskog rata – definirala su epohu. Bilo je to zastrašujuće dramatično, tragično, ali i fascinantno razdoblje s poviješću potpunih poremećaja i zapanjujućih preobrazbi. Tijekom dvadesetog stoljeća Europa je prošla put do pakla i natrag“ (str. 1). Ovim riječima britanski povjesničar Ian Kershaw (1943.) započinje svoj prvi od namjeravana dva sveska o Europi dvadesetog stoljeća. Ian Kershaw, kojega smatraju jednim od vodećih stručnjaka za Treći Reich, domaćoj publici već je otprije poznat po svojoj izvanrednoj biografiji Adolfa Hitlera. Nažalost, od dvije biografske knjige u Hrvatskoj je preveden samo prvi dio – *Hitler 1998.–1936. Oholost* (Vizura, 2000), tako da je knjiga *Do pakla i natrag: Europa 1914.–1949.* tek drugo djelo ovog autora objavljeno u Hrvatskoj. U knjizi *Do pakla i natrag* autor se u deset poglavlja ne bavi samo političkim, nego i kulturnim aspektom europskoga kontinenta. Stoga uz najvažnije osobe političkog spektra ne izostavlja ni osobe koje su svojim umjetničkim djelima obogatile Europu i svijet prve polovine dvadesetog stoljeća – poput Georgea Orwella, Aldousa Huxleyja, Louisa Armstronga, Glenna Millera, kao ni njemačke filozofe poput Martina Heideggera i Hanne Arendt.

Knjigu započinje poglavljem *Na rubu* u kojem daje kratak osvrt na Europu uoči Velikog rata. Europa je, kako navodi Kershaw, izvozila nasilje. Dok su u Europi vladali prosperitet i relativni mir, imperijalističke sile koristile su se brutalnim nasiljem kako bi zadržale kontrolu nad stranim područjima i potlačenim narodnima u svojim kolonijama. Četiri petine zemaljske kugle kontrolirale su, izravno ili neizravno, Velika Britanija, Francuska i Rusija. Kershaw naglasak stavlja na pojavljivanje i jačanje stranaka lijevog političkog spektra, stoga navodi da je ključna promjena koja se tih godina događala, a vladajuća elita ju je vidjela kao opasnost, bilo jačanje radničkih političkih partija i sindikata. Također, velike sile ponajviše su se plašile jedna druge, a strah je poticao

utrku u naoružanju. Međutim sve se promijenilo 28. lipnja 1914., kada je Gavrilo Princip u Sarajevu izvršio atentat na austrijskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda. Nakon srpanjske krize i uzaludnih diplomatskih manevara mobilizacija je pokrenuta, aktivirane su savezničke obveze i započeo je Veliki rat.

U drugom poglavlju, *Velika katastrofa*, autor ukratko opisuje najznačajnije bitke rata, držanje neutralnih zemalja, ruske revolucije, a jedan dio poglavlja posvećuje i vojnicima na frontama, opisujući surove uvjete kojima su bili izloženi. Nakon njemačkog proglašenja neograničenog podmorničkog rata 1917. Sjedinjene Američke Države objavile su rat Njemačkoj. Njemački su saveznici – Bugarska, Osmansko Carstvo i Austro-Ugarska – ubrzo počeli odustajati, suočeni s masovnim dezertersvom, revolucionarnim vrenjem, vojnim porazima i perspektivama sklapanja mira. Njemačka je propaganda prikrivala istinu i ustrajala u kampanji koja je prihvaćala mir isključivo u slučaju pobjede. Nakon abdikacije cara Wilhelma II. nastala je legenda koja će imati trajne posljedice nakon rata. Prema toj legendi, „njemačka vojska nije bila poražena na bojnopolju, a socijalističke su joj snage ‘zabile nož u leđa’ izazivanjem nereda kod kuće“ (str. 65).

U sljedećem poglavlju, *Nemirni mir*, autor se bavi nastankom novih nacionalnih država, dolaskom fašista na vlast u Italiji te stavlja naglasak na strah od boljševizma koji je vladao Europom dvadesetih godina. Rat je uništio političke sustave, opustošio ekonomije, podijelio društva i potaknuo radikalne utopijske vizije boljeg svijeta. Nova karta Europe izgledala je radikalno drugačije od karte iz 1914. Četiri su carstva – rusko, otomansko, austrougarsko i njemačko – nestala. Njihova propast kulminirala je u kataklizmičnom pomaku u političkoj strukturi Srednje, Istočne i Južne Europe i dovela do stvaranja novih nacionalnih država. Kada su nove granice konačno utvrđene, one nisu počivale na samoodređenju etničkih grupa, nego na pokušaju da se nečiji teritorijalni zahtjevi održivo zadovolje na račun nekog drugog te da se tim pokušajem u što većoj mjeri umanje mogućnosti napetosti i neprijateljstva. Međutim tri i pol milijuna Mađara zateklo se izvan Mađarske – pretežno u Rumunjskoj, dok su čehoslovačke granice obuhvatile više od tri milijuna Nijemaca. Kako se slamao poredak, a liberalna država nije ga bila u stanju braniti, u Italiji su fašisti postajali sve korisnije sredstvo u zaštiti interesa talijanskih političkih i ekonomskih elita. U okolnostima rastućeg političkog nasilja fašisti su, s Benitom Mussolinijem na čelu, na vlast došli 1922., sa samo 35 mandata od ukupno 535. U isto vrijeme na istoku kontinenta Sovjetski je Savez postao neka „vrsta stranog tijela, odvojena od glavnih tokova europske politike, okrenuta sebi i podvrgnuta brutalnom unutarnjem nasilju koje će u narednim godinama pratiti izgradnju sovjetske države i modernizaciju ekonomije. Boljševizam je postao strašilo kojeg se trebalo plašiti, koje je trebalo psovati i poslužio je kao negativno žarište konzervativne i radikalno desne politike“ (str. 120).

U četvrtom i petom poglavlju – *Ples nad vulkanom* i *Sablasni zbor* – autor opisuje posljedice Velike gospodarske krize. Tijekom Depresije europska je politika naglo skrenula udesno. Katastrofalno pogoršanje ekonomske situacije u Europi nije radikaliziralo samo društvenu misao, nego i političku akciju. Kako su se klasne napetosti pojačavale, polarizirala se i politika. Ljevica je bila podijeljena na međusobno suprotstavljene umjerene socijaliste i komuniste pod utjecajem Moskve. Pokušavala je, u pravilu uzaludno, zaustaviti pad životnog standarda radničke klase. Ratobornost ljevice u nemaloj je mjeri bila uvjetovana opasnim jačanjem ekstremnih antisocijalističkih pokreta na desnici. Gotovo u svim zemljama, osim u Sovjetskom Savezu, Depresija je pokrenula val podrške fašističkim pokretima koji su namjeravali uništiti ljevicu i preurediti društva umjetnim i prisilnim nacionalnim jedinstvom. Kako je kritika svega postojećeg, prijetećeg i „modernog“ rasla pod utjecajem krize početkom tridesetih godina, tako je napad na „degenerirane“ kulturne forme postao važan dio fašističkog arsenala. „Takva reakcija bila je najžešća u Njemačkoj, možda i zato što su umjetnički eksperimenti u toj zemlji dvadesetih godina bili najradikalniji. Kulturna politika fašističke desnice, ne samo u Njemačkoj, nije težila vraćanju sata u neko mitsko drevno doba, nego stavljanju „tradicionalnih“ kulturnih vrednota – koje je zapravo iskrivila – u službu vizije alternativne, utopijske budućnosti“ (str. 186). U središtu fašističke utopije bio je nacionalni preporod iskupljenjem od „dekadentnih“ i „bolesnih“ oblika moderniteta. Uslijedit će nemilosrdno uništavanje avangardnog umjetničkog stvaralaštva pluralnog društva.

Hitler je na vlast u Njemačkoj došao 30. siječnja 1933. Raspadanje političkog sustava Weimarske Republike od 1930. do 1933. stvorilo je, kako u svojoj knjizi navodi Kershaw, prazninu koju su ispunili nacisti. „Sam Hitler postao je psihološko utočište bijesnih i uplašanih masa. Njegov propagandni aparat nije artikulirao samo nezadovoljstvo stanjem u Njemačkoj, nego i snove o boljoj budućnosti. Građani su svoja uvjerenja, želje i težnje projicirali na Hitlera, a on ih je utjelovio u viziji potpunog nacionalnog preporoda“ (str. 224). Naravno, nisu svi bili zavedeni. Srednju klasu obuzela je panika zbog povećanog utjecaja Komunističke partije na račun sve slabijeg SPD-a. Analizirajući europske države u međuratnom razdoblju Kershaw zaključuje da ondje gdje je demokratska država sačuvala široki savez između vladajućih elita i većine stanovništva, kao što je bio slučaj u Sjeverozapadnoj Europi, ili ondje gdje su autoritarne elite čvrsto kontrolirale poredak koji je služio njihovim interesima, ograničenjem građanskih sloboda i prava udruživanja, što je bilo pravilo u Istočnoj i Južnoj Europi, fašistički pokreti nisu bili dovoljno jaki da se dokopaju vlasti.

Jedan od značajnijih dijelova knjige zasigurno je poglavlje pod naslovom *Opasna zona* u kojem autor daje uvid u Hitlerovu unutarstranačku borbu u Noći dugih noževa, donošenje Nirnberških zakona kojima je Židovima oduzeto državljanstvo, za Hitlera vrlo riskantna remilitarizacija Rajnske oblasti te opći pogrom u Njemačkoj za vrijeme Kristalne

noći. Kod vanjske politike izvrsno je opisano zbližavanje dvojice diktatora – Hitlera i Mussolinija. Autor valjano naglašava kako zapadne demokracije prije invazije na Abesiniju talijanski fašizam nisu percipirale kao osobitu opasnost. Međutim kada se, kao dio Osovine, 1936. godine povezao s nacističkom Njemačkom, percepcija se promijenila. „Nacistički režim bio je radikalniji, dinamičniji, agresivniji, ideološki dosljedniji u svakom aspektu svoga djelovanja i utoliko su njegove sličnosti s talijanskim fašističkim režimom bile samo površinske“ (str. 301). Ovdje nam autor ponovno opisuje strah koji je vladao u europskim državama od boljševizma te ističe kako je za Mussolinija antiboljševizam bio tek propagandno sredstvo za unutarnjopolitičku upotrebu. Sovjetski Savez za njega nije imao nikakvu stratešku važnost. S druge strane Hitlerov antiboljševizam bio je radikalniji – suštinska sastavnica njegova svjetonazora i osobna opsesija.

U zanimljivoj usporednoj analizi triju diktatura – Staljinovog Sovjetskog Saveza, Mussolinijeve Italije i Hitlerove Njemačke – Kershaw zaključuje kako je nacistička Njemačka posjedovala najviši stupanj podrške stanovništva, Italija je za njom bitno zaostajala, a stanovništvo Sovjetskog Saveza trpjelo je najveću prisilu, što upućuje na to da je sovjetski režim imao ponajmanje autentičnu podršku. Do 1939. godine više je Europljana živjelo pod diktaturama nego u demokracijama. Sve su diktature, navodi autor, imale zajedničke značajke: dokidanje (ili znatno ograničavanje) pluralističkih oblika političkog predstavnštva, ograničavanje (ili dokidanje) osobnih sloboda, kontrolu masovnih medija, ukidanje (ili strogi nadzor) neovisnosti sudstva i surovu represiju političkih protivnika neograničenim policijskim ovlastima. I sve su diktature sačuvale izvjesne oblike lažnog predstavničkog sustava. U ovom poglavlju autor se bavi i situacijom u Sovjetskom Savezu, opisujući Staljinove čistke tridesetih i katastrofalni Gladomor u Ukrajini. Kad su jednom pokrenute, zaključuje Kershaw, čistke su dobile vlastiti zamah i dinamiku. NKVD je Politbirou 1937. predočio listu od četvrt milijuna ljudi koje je trebalo uhititi. Više od 70.000 bilo je strijeljano, a drugi su osuđeni na dugotrajne patnje u zatvorima i radnim logorima. Krajem 1938. čistke su počele jenjavati, a njihovi početni ciljevi višestruko su premašeni.

Dio sedmog poglavlja, *Put u ponor*, Kershaw posvećuje ratnom vihoru Španjolskoga građanskog rata. Važna promjena u ravnoteži vojne moći, ističe, zbila se krajem 1936. kada su Hitler i Mussolini, ali i Salazar, počeli pomagati generala Franca. S druge strane Kominternu je organizirala Internacionalne brigade u kojima su se dragovoljci iz različitih europskih zemalja borili za Republiku. Mnogi su strahovali da će Španjolski građanski rat prerasti u sveopći obračun fašizma i boljševizma, no to se nije dogodilo. Koliko god su Njemačka, Italija i Sovjetski Savez bili angažirani, još uvijek nisu bili spremni za veliki rat. Ovdje autor analizira i političku situaciju u zapadnim demokracijama, zatim kapitulaciju „trulih“ demokracija na Münchenskoj konferenciji te ključan događaj prije početka rata – potpisivanje Pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Njemačke. Njemačka je time spriječila rat na dvije fronte, a Sovjetski Savez kupio vrijeme da konsolidira svoju obranu.

Drugi svjetski rat obrađen je u samo jednom poglavlju – *Pakao na Zemlji*. Kershaw ovdje ne ide u dubinu nego nastoji ukratko prezentirati glavne događaje rata i kauzalno ih povezati. Pritom ne uspijeva uvijek u potpunosti. Primjerice kod prikaza zbivanja na području Jugoslavije u vrlo kratkom odlomku navodi neprecizne i pojednostavljene podatke, stoga prevoditelj knjige Vuk Perišić u fusnoti – koja je praktički duža od samog autorovog odlomka – pojašnjava ratnu situaciju u ovom dijelu Europe. Drugi svjetski rat autor je podijelio u tri faze: u prvoj fazi rat se širio od Poljske i Baltika na Skandinaviju, zapadnu Europu, Balkan i sjevernu Afriku. Širio se putem njemačke i talijanske agresije, ali i sovjetske ekspanzije u Poljsku i na Baltik, kojom je Sovjetski Savez pokušao konsolidirati svoj obrambeni pojas. Druga faza rata počela je 22. lipnja 1941., kada su njemačke snage započele invaziju na Sovjetski Savez. Japanskim napadom na Pearl Harbor od 7. prosinca i objavom rata SAD-a Japanu rat je postao svjetski. Treća faza po Kershawu počela je uspješnim savezničkim iskrcavanjem u Normandiji 6. lipnja 1944. godine. U ovom poglavlju, koje završava kapitulacijom Njemačke, autor daje uvid u nacističku okupaciju Europe, opisuje i povlačenje Britanaca iz Dunkerquea, masakr u Katinskoj šumi od strane NKVD-a, deportaciju Židova iz osvojenih zemalja, ali i situaciju u neutralnim europskim zemljama.

Predzadnje poglavlje, *Promjene i kontinuiteti*, posvećeno je promjenama u ekonomiji i europskom društvu nakon Drugog svjetskog rata. Oporavak je bio brži i „neporedivo snažniji nego poslije Prvog, i imao je trajniji učinak. Lekcija je naučena. Postojala je spremnost na međunarodnu suradnju koja je kronično nedostajala u međuraću, a sada je shvaćena kao vitalni preduvjet oporavka“ (str. 437). Novi oblici državne intervencije utjecali su na ekonomiju i obnovili stabilnost. Presudni faktor, valjano ističe Kershaw, bila je svekolika ekonomska nadmoć Sjedinjenih Američkih Država, koje su izvezile ideje, tehnologiju i kapital. Drugi svjetski rat potvrdio je dugoročni trend u međunarodnoj ekonomiji koji je počeo s Prvim, a to je pad udjela Europe u svjetskoj proizvodnji i trgovini. Svjetski ratovi donijeli su i konačnu prevlast SAD-a kao prve svjetske ekonomske sile u odnosu na Veliku Britaniju. Kershaw ne izostavlja ni promjene u kulturi, stoga navodi kako je masovna zabava postala prisutna još tijekom dvadesetih godina, ali će tek nakon rata početi donositi veliku zaradu. Njezinu vrto glavom usponu znatno je pridonio tehnološki napredak. Masovna proizvodnja jeftinih radioprijemnika i gramofona značila je da milijuni u vlastitim domovima mogu slušati svoje omiljene izvođače. Kino je postalo „hram novih oblika obožavanja, a filmske zvijezde stekle su status božanstva“ (str. 487).

Kershaw u zadnjem poglavlju, koje je slikovito nazvao *Iz pepela...*, opisuje proces denacifikacije i odnos pobjednika prema poraženima. Ističe da je sveukupno najmanje dvanaest milijuna Nijemaca protjerano iz Srednje i Istočne Europe u okupiranu Njemačku, koja ih zbog ratnih razaranja nije bila u stanju valjano zbrinuti. Prema pouzdanim procjenama, najmanje je pola milijuna Nijemaca izgubilo život tijekom brutalnih

progona, a sudbina 1,5 milijuna ostala je nepoznata. Ovdje se autor bavi političkim aspektom europskih država nakon rata te naglim okretanjem političkog spektra ulijevo gotovo u cijeloj Europi. Međutim u Zapadnoj Europi bilo je to nakratko. Unutarnje podjele na ljevici ubrzo su ponovno izašle na vidjelo, a antifašizam se pokazao kao nedovoljno kohezivan faktor. Drugi razlog slabljenja ljevice bila je i pojava novog i moćnog političkog faktora: kršćanske demokracije. Prema tomu, političke sklonosti u Zapadnoj Europi kretale su se u tri osnovna smjera: socijalizam, komunizam i kršćanska demokracija. Kako se produbljivao sukob između Zapada i Sovjetskog Saveza, podjele na ljevici bile su sve oštrije, podrška komunistima opadala je, a kršćanska demokracija jačala. S druge strane staljinistička politika u Istočnoj Europi nije na samom početku bila jednoobrazna i odlučna kao što se doimala u retrospektivi. No bilo je nedvojbeno da alternative komunističkoj prevlasti neće biti dopuštene. Kada je postalo jasno da komunističke partije neće doći na vlast slobodnim izborima, prijetnje i pritisci koji će osigurati njihovu prevlast bili su neizbježni. Time je samo produbljena podjela u odnosu na dijelove kontinenta koji nisu pripadali sovjetskoj interesnoj sferi. Istočna Europa, koja je odbacila Marshallov plan, počela je zaostajati za zapadnom polovinom kontinenta. Ipak, usprkos nepopustljivoj sovjetskoj represiji, i ona je doživjela ubrzani ekonomski rast i impresivan materijalni napredak.

Povjesničar Ian Kershaw u prvoj od dvije namjeravane knjige o Europi sažima europsku povijest prve polovine dvadesetog stoljeća, međutim u nekim segmentima to čini nedovoljno precizno. Primjerice, kada govori o ulasku Turske u prvi svjetski rat ne spominje dvije njemačke krstarice *Göben* i *Breslau* koje su fiktivno prodane Turskoj i koje su s njemačkom posadom s fesovima na glavi bombardirale ruske vojne baze. Kershaw u knjizi navodi samo da su turski brodovi „ničim izazvani, napali ruske vojnopomorske baze na Crnom moru“ (str. 52). Autor se trudi ne zanemariti ni jedno područje Europe, ali, razumljivo, više pozornosti posvećuje velikim silama, dok Oswalda Mosleyja, relativno marginalnu figuru britanske političke scene, spominje nepotrebno čak četiri puta u svojoj knjizi, a Mustafu Kemal-pašu Atatürka, nadasve važnu ličnost moderne Turske, spominje tek jednom. Također, u knjizi autor iznosi i nekoliko netočnih povijesnih podataka, primjerice kada talijansku vojsku za vrijeme Prvog svjetskog rata smješta na Istočni front (str. 73) ili kada navodi da su žene u Jugoslaviji dobile pravo glasa 1946. godine (str. 442). Prevoditelj knjige Vuk Perišić na oba mjesta, kao i desetak puta na drugim mjestima u knjizi, intervenira. Unatoč spomenutim nedostacima, Kershaw piše jednostavno, pitko i dinamično i na taj način u potpunosti zaokuplja pozornost čitatelja. Iako u nekim segmentima Kershaw očekuje predznanje čitatelja, pa će zbog toga vjerojatno biti pristupačnija stručnjacima, knjiga će zasigurno biti vrlo zanimljiva i korisna literatura i širem čitateljstvu.